

НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 55
(19686)
2023 чылдың
июль 26
среда

Хүннүң үнери — 04:56
Ажары — 20:42
Хүн дурту — 15:46

Садар өртээ
хостуг

12+

Тывага чиигелделиг ипотека

Материалды 2-ги арыдан номчуур.

/ Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруу.

Эът садар майгыннар немешкен

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызылдың Иркутск кудумчузунда көдээ ажил-агый ярмарказында майгыннар немешкенин кызылчылар эскерген боор. Эъттиң өртек-үнезин өйлээр хамаанчок, ону садып алыры безин берге...

/ 3-кү арында

Үндүрүг төлээринден хостаар

Тывага "Ада-чурттуң камгалакчылары" регион фондузу биле Федералдыг үндүрүг албанының эргелелиниң аразында кады ажилдажылга дугайында дугуржулгага ат салган...

/ 4-кү арында

801

ипотека чээлизинге көрдүнген 250 сая
рубльди Тыва бо чылын алыр.

Оруктарны дарый септеп турар

Суггур чаъстар соонда хемнерниң суу үерлээнинден республиканың барыын талазында «Абакан – Ак-Довурак», «Чадаана – Ак-Довурак», «Чадаана – Ийме», «Тээли – Кара-Хөл» автомобиль оруктарының кезек участоктары үрелген.

Амгы үеде оруктарны септеп кылып турарын Орук-транспорт яамызы дыңнаткан. Дарый септелгениң орук ажилдары – регионнун Баштыңы Владислав Ховалыгның хыналдазында.

Үстүнде айтылган суурлар-биле аргыжарда, оруктарның үрелген участоктарын оюп эртериниң түр када оруктарын кылган. «Абакан – Ак-Довурак» деп автомобиль оруундан түр үеде кылып каан чазалыг орукту септээр дээш, орукчулар сугнун сыгаарын манап турар. «Абакан – Ак-Довурак» трассаның Ак хемни кезер көвүрүгнүн чарты, ол көвүрүгке эртер орук июнь эгезинде үер суундан үрелген.

Регионнун чазал үрелген оруктарның байдалын доктаамал хынап турар. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарның удуртукчулары орук албан черлеринге дузалажып, оруктарда байдал дугайында медээлерни дыңнадып турар. Суурларның чурттакчыларынга ырак-узак чер барбазын сүмелзэн.

Септеп кылып оруктарның байдалын өөренип көргөш, Орук-транспорт яамызы ажилчыларның болгаш тускай техниканың санын көвүдеткен. Июль 23-тен тура оруктарның үрелген участоктарын 16 тускай техника-биле септеп кылып турар.

Республиканың чурттакчылары оруктарны кылып турар дээрзин эп-чөп-биле билип көөрүн, оруктарга оваарымчалыг болурунче Владислав Ховалыг кыйгырган.

ТР-ниң Чазаның медээлеринден
Р. ДЕМЧИК белеткээн.

Тывага чиигелделиг ипотека

РФ-тиң Чазаның июль 24-те 1202 дугаарлыг доктаалын езугаар федералдыг бюджеттен Тыва Республиканың бюджетинче 2023 чылда бюджеттер аразының трансферттерин бээриниң Дүрүмүн бадылаан. Аңаа дүүштүр Тыва Республиканың девискээринге чиигелделиг ипотека программаны боттандыраары-биле акша-хөреңгилерни РФ-тиң Чазаның курлавыр фондузундан үндүрүп бээр болган. Мындыг шийтпирге хамаарыштыр Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг соцеткилерде бодунуң арынынга бижээн.

“Тыва Республиканың иштинге чиигелделиг ипотека турар дээрзин өөрүшкүлүг дыңнадып тур мен. Бистиң Президентивис Владимир Владимировичниң база Чазак Даргазы Михаил Владимировичниң ачызында ук сорулгалар амыдыралга херек кырында боттанып эгелзэн. Адырлар аайы-биле яамыларга бүдүн чылдың дургузунда ону чугаалажып, сайгаржып, бодувустуң туржувусту, шынныывысты камгалап келдивис. Бо-ла болгай, РФ-тиң Чазаның үрде манаанывыс доктаалы үнүп келди.

Бо чылын бис 801 ипотека чээлигине көрдүнгөн 250 сая рубльди алыр бис. ТР-ниң Чазаның экономиктиг

адырынга (Донских) банк структуралары болгаш тудугулар-биле кады чиигелделиг ипотеканы бээриниң айтырыгларын чонга калбаа-биле дыңнадып чедирерин даастым. 2024 чылда ам-даа 550 ипотека чээлигине деткимчени алыр сорулганы салып турар бис. Чазак Даргазы Михаил Мишустинниң дыңнатканы дег, Ыраккы Чөөн чүктүң ипотеказының үлегер-майы-биле дараазында чылдарда ону узадыр, ындыг болганда бистиң программаның үр хуусаалыг апаарынга кордап турар бис.

Бо деткимчени аңаа езулуг херегелдиг кижилер ажыг-лаары чугула. Чижеңнерге

болгаш ажык-кончаазырактарга маңаа чер турбас ужурулуг. Мындыг улуг хемчээлдиг ажылды бистиң чаңгыс чер чурттугларывыска таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш, хөй аал чурттаар бажың-балгаттарның тудуунга идиг бээр дээш, кылып чоруткан болгай. 2 хуулуг чээли салышкыннарының ачызында ажыл-ишчи оруунуң эгезинде турар аныяк өг-

бүлелер, кедилиг специалистер чурттаар оран-саваны чогумчалыг өртекке садып ап болур апаар. Оң уламындан олар төрзэн республиказынга артып калыр болгаш оң тургустунуушкунунга база сайзыралынга бүгү күжүн үндүрерлер” — деп, Тываның Баштыңы бижип турар.

А. ХЕРТЕК белеткээн.
Ада ТЮЛЮШТУҢ тырт-тырган чуруу.

Биче хоорайларны болгаш төөгүлүг черлерни сайзырадыр

«Биче хоорайларны болгаш төөгүлүг черлерни сайзырадыр» деп шуулган Владивосток хоорайга болуп турган. Тергиин эки төлөвилелдерни шилип, Бүгү-российжи VIII-ки мөөрейни аңаа түңнээн.

Россияның тудуг сайыды Ирек Файзуллин ук мөөрейниң киржикчилеринге байыр чедирбишаан, оң тиилекчилерин хөйге чарлаан. Тываның тудуг сайыды Аяс Хунай-оол баштаан республиканың делегациязы шаңнал тыпсырының байырлыг ёзулалынга киришкен.

Биче хоорайларның оворшинчизин утка-шынарлыг кылдыр тургузарының талазы-биле Чадаана хоорайның «Тос кожууннун төвү», Ак-Довурак хоорайның «Ак тоол-чургу чугаа» төлөвилелдери бедик үнелелди чаалап алгаш, тиилекчилер аразынче кирген.

Бүгү-российжи мөөрейге республиканың өмүнээзинден киришкеш, тиилзэн төлөвилелдерниң авторларына, төлөвилелди камгалап турган командага Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг байыр чедиргенин социал блогунга бижээн:

«Чурттун Президентизиниң деткимчези-биле мөөрейниң фондузун үргүлчү көвүдөдип турар, оң ачызында элзэн хөй биче хоорайларны чаагай-

жыткан. Арга-шинээ болгаш саң-хөөзү чок-даа болза, кижилерниң ажыл-амыдыралын сайзырадып чурттаксаар күзел бар».

«Ак тоолчургу чугаа» деп төлөвилел-биле Ак-Довурак хоорайның Центральная кудумчун болгаш оң чооккавы девискээринде хөй-ниити черлерин чаагайжыдып кылып.

«Тос кожууннун төвү» төлөвилел-биле Чадаана

хоорайның сесерлииниң бүгү девискээрин чаагайжыдар.

Үстүнде ийи төлөвилелди 2024–2025 чылдарда амыдыралга боттандыраары-биле республикага 145 млн рубль үндүрүп бээр. Владислав Ховалыгның бодаалы-биле алырга, ол ажилдарны шынарлыг кылыры болгаш дыштанылганың чаа объектилерин улаштыр камныг эдилээри чугула.

Оң мурнунда Бүгү-российжи мөөрейге киришкениниң ачызында Тываның ийи хоорайына чаа парктарны тургускан. Баштайгы орус чурттакчыларның парыгын Туранда кылган. Азия төвүнүн көшкүн чоннарының парыгын Шагаан-Арыг хоорайда амгы үеде кылып турар.

ТР-ниң Чазаның медээлеринден
Р. ДЕМЧИК белеткээн.

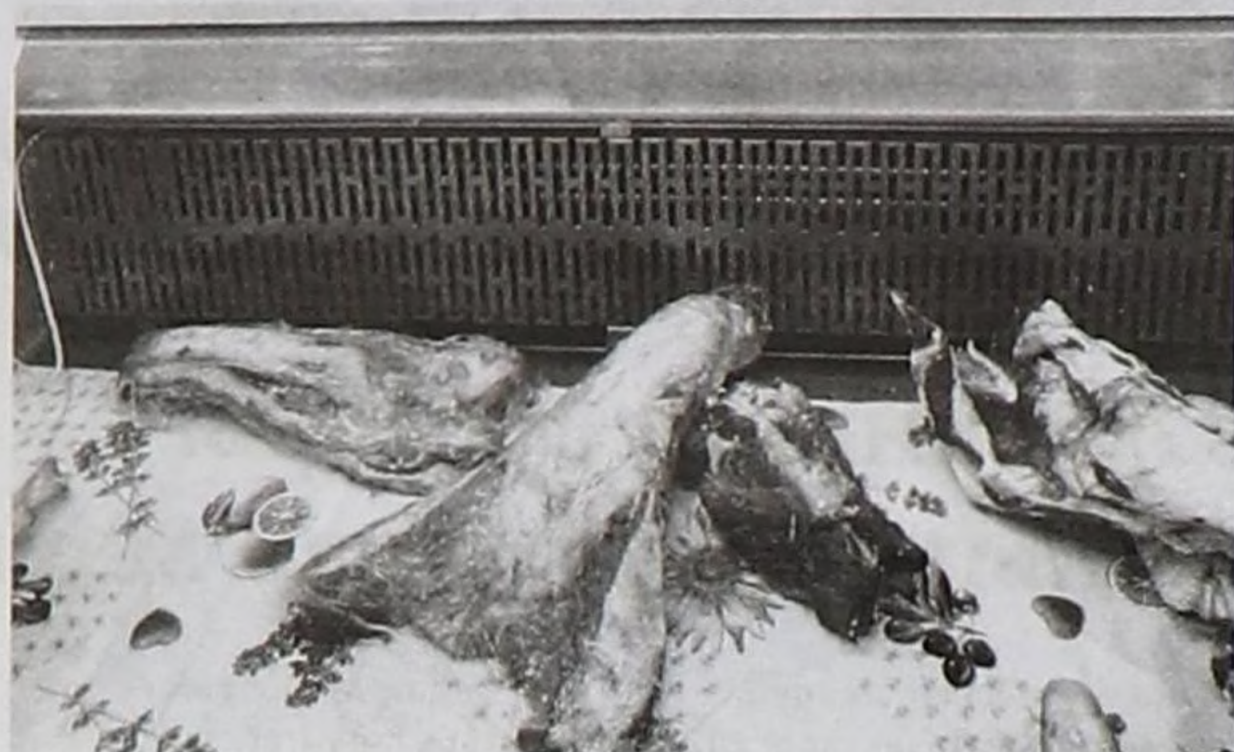
| ӨРТЕКТЕР ӨЙЛЭЭШКИНИ |

Чаңчыгып каар бис

Тыва шаг-төөгүден-не мал-маган ораны. "Малдыг кижиниң хырны тодуг, экти бүдүн" деп үлегер домак безин бар. Эъттиң өртектүнезин өйлээр хамаанчок, ону садып алыры безин берге 1990–2000 чылдарда малдыг кижиде дайнап эът чок олурбаан. Ону ажы-төлү, дөргүл-төрелдери, чону-биле үлежип чораан. Ынчангаш аш-чутка тава-рышпаан бис.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының 2022 чылдың ноябрь айда массалыг информация чепсектеринге берген медээлери ёзугаар алып болза, эрткен чылдың октябрь 1-ниң байдалы-биле, мыйыстыг бода малдың ниити саны 191,8 муң баш, ооң иштинде инектиң саны – 83,9 муң, шээр малдың ниити саны 1 миллион 280 муң. Республиканың чурттакчы чонунуң санынга хамаарыштыр алып болза, амгы үеде Тывада эът чок, ооң өртээ дыка аар дээрзиниң дугайында чугаалаан-даа херээ чок ышкаш-тыр. Көдээде барык өг-бүлө бүрүзү мал-маганны тудуп, ооң эди-кежи, сүдү-биле амыдырап-чурттап чоруур. Чүгле харын сөөк чалгаа кижилер хемирим эът чок боор оң.

Республикада эът өртээ аажок өскөн, ооң өртээн өйлээр дээш, эрге-чагырга административтиг болгаш

организастиг хемчеглерни ап чорудуп эгелээнин массалыг информация чепсектеринде калбаа-биле чырыдып турар. Тывада эъттиң бар-чогунун, ооң өртээниң аар-чиигиниң дугайында чугаалаар болза, ол чүгле Кызыл хоорайга хамааржыр деп болур. Чүге дээрге найысылал – кол эът рыногу.

Кызыл хоорайның садыгларынга эът өртээн дыка өстүрбес дээш, "Правобережный" биле "Восточный" көдээ ажил-агый продуктуларының рыноктарынга эъттиң өртээн доктаадып өйлээн. 1 кило-

грамм эът өртээ 400 рубльден көвүдөвес ужурулуг. Иркутск кудумчуда дыштаныр хуннун рыногунга малчыннар боттары эътти садар байдалды тургузар талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан. Эътти кайы садыгга азы рынокта 400 рубльден аар өртектү биле садып турарын кижилер дыңнадып болур "изиг" телефонунуң дугаарын база массалыг информация чепсектеринде чарлаан.

Эъттиң өртектүнезинден аңгыда ооң шынарынга, эът продуктуларын садып-саарар байдалга хамаарыштыр

санитарлыг негелделер база бар болгай. Эътти кандыг санитарлыг байдалда сагып турарынга хамаарыштыр хомудалдар, сүмелер ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының ВКонтакте арынынче кирип эгелээн. Чижээлээрге, Иркутск кудумчуда көдээ ажил-агый рыногунга соодукчулар тургузарын Севилбаа Куулар саналдаан. Шынап-ла харын, бо рыноктуң амгы байдалын алып болза, эът садар черлерни малчыннар-га чөпшээрээн, Араттарның деткимче фондузунуң майгыннарын тургускан дээрден башка аъш-чем продуктуларын садарының санитарлыг негелделери сагыттынмайн турар деп болур. Изиг хүнде эътке сээк-маас чыгыр-ла болгай. Севилбаа Кууларның санал-оналын Көдээ ажил-агый яамызы хүлээп көрүп, ол талазы-биле ажылды чорударын ВКонтакте арынында бижээн. Бир звес ажылды ылап-ла чорудуп эгелээр чүве болза, аңаа эвээш звес акша-хөреңги херек, чаңгыс звес чылдың ажил-херээ дээрзи билдингир. Соодукчуларны тургузуп шыдаптар-даа болза, оларның ажыглаанынга чарыгдалдар эът өртээн улам улгаттылары чугаа-даа чок.

Иркутск кудумчуда рынокта 1 килограмм моң эъттиң өртээ 530–550 рубль болганын Кристина Кара-Сал ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының ВКонтакте арынынче бижээн.

"Эът өртээ чиигеткеш, кончуг ажил кылдывыс деп бодап турар бе? Бензин, аъш-чемниң өртээ өзүп-ле турар,

багай кадарчының эъдиниң өртээн бадыра шаап алып. Көдээден тура хоорайже, дедир чоруур чарыгдалдың өртээн санаваан" – деп, Каролин Моңгуш деп аттыг кижиде бижээн. Ооң бодаалында база чөптүг чүүл бар болгу дег. Мал-маганны азырап өстүрүп алыры амыр бе? Ону чүгле малчын эки билир. Чүгле 2022–2023 чылдың кыштаглаашкыны чүү хире берге болду. Сезонуг азы планныг деп адаан элчеглиг өртектөр өзүшкүнү эгеледи. Кывар-чаар чүүлдерниң өртектери мал чеминиң белеткелиниң үезинде өзери база малчыннарның чарыгдалдарын көвүдедири чугаажок. А-95 марканың бензин өртээ Кызылда 1 литр 59 рубль чоокшулап тур. А ко-жууннарга, сумуларга оон-даа улуг боору чайлаш чок.

Өртектери өйлээр талазы-биле административтиг хемчеглер түр үениң ажил-чорудулгазы. Ону чон билир. Ол дээрге чурттакчы чонну чаа өртектерге чоорту чаңчыктыларының аргазы деп-даа чугаалап болур. Өртектөр өзериңге чаңгыс удаа катап таваржып турган звес, бо удаада база чаңчыгып каар бис.

Планныг экономикадан рыноктуг экономикаже шилчип турар үевисте аъш-чем, барааннар өртээн рынок өйлээр деп бисти сургап турган болгай. Өртектериң деңгели күрүнениң социал-экономика-тиг күш-шыдалындан хамааржыр дээрзин бөгүн көрүп тур бис.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Эът садар майгыннар немешкен

Эрткен дыштаныр хуннерде Кызылдың Иркутск кудумчузунда көдээ ажил-агый ярмарказында майгыннар немешкенин кызылчылар эскерген боор. Найысылалда «Правобережный» болгаш «Восточный» көдээ ажил-агый рыноктарында эът өртээн доктаадып өйлээн соон дарый, республиканың араттарынга эът болгаш эът продукциязын садып-саарар ажилдарны организаптап эгелээн.

Иркутск кудумчузунда ажык рынокту Тываның арат ажил-агыйын болгаш көдээ ажил-агый кооперативтерин хөгжүдөр фондунуң эргелелинге дамчыткан дээрзин ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы дыңнадып турар. Ук Фонд дыштаныр хуннерде ол рынокче кожууннардан араттарны чалааш, оларның садыг-саарылгазынга эптиг байдалды тургузары-биле

тускай кызыл майгыннарын тургускан.

Тываның Көдээ ажил-агый яамызының башкарыл-газынга хамааржыр Тываның арат ажил-агый болгаш көдээ ажил-агый коопера-

тивтерин хөгжүдөр фондуга бо ажык рынокту дамчыткан соонда, ооң чүгле өртектери өскөрлүр звес, рыноктуң боду садыг-саарылга чорудар черлерниң санитарлыг болгаш эстетиктиг байдалы

чогуур деңгелдиг болур ужурулуг.

«Чүнүң-даа мурнунда ол дээрге санитарлыг нормалар болгаш чурум-дур. Шупту продукцияның шынарын ветеринария албан чери үргүлчү хынаар ужурулуг. Бо хүнде Фондунуң күжү-биле организаптаан садыг-саарылга черлеринге немей 30 точканы тургузар бис. Ол бистиң араттарывыска чыл төнчүзүңге чедир халас болур

ужурулуг» — деп, көдээ ажил-агый сайыды Алдай-Мерген Ховалыг дыңнаткан.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы мал-маган тудуп турар араттарны дыштаныр хуннерниң ярмарказында ук Фондузунуң тургускан майгыннарынга, малының арыг, шынарлыг эъдин эккеп садарынче кыйгырып турар. Фондунуң телефону: 2-62-22.

/ Бистиң корр.

Үндүрүг төлээринден хостаар

Тывага "Ада-чурттуң камгалакчылары" регион фондузу биле Федералдыг үндүрүг албанының эргелелиниң аразында кады ажилдажылга дугайында дугуржулгага ат салган.

Дугуржулга езу-гаар тускай шериг операциязының хоочуннарына болгаш дайынчы хөдөлишкinnerнiң үезинде амы-тынындан чарылган дайынчыларның өг-бүлелеринге үндүрүг айтырыгларының талазы-биле дузаны чедирер. Мындыг чергелиг документиге Федералдыг үндүрүг албанының эргелелиниң, республикада Күрүне фондузунуң удуртучулары Алдын-Херел Кара-Сал биле Мерген Кызыл-оол олар ат салганнар.

Дайынчы хөдөлишкinnerнiң хоочуннары болгаш инвалидтери, аңаа мөчээр шериг албанныгларның өг-бүлелери бир шимчевес өнчүге хамаарыштыр эт-хөрөңгү үндүрүг төлээринден хостадыр. Оларны 150 чедир аът күштүг транспорт хөлгезиниң транспорт үндүрүгүнүн төлээринден база хостаар. Бир чер участогунуң 600 дөрбелчин метр шөлүңгө кадастр

өртээниң хемчээлинге чер үндүрүгүнүн талазы-биле үндүрүг баазанын эвээжедир.

Амгы үеде тускай шериг операциязының киржикчилериниң болгаш хоочуннарының өг-бүлелериниң дыка хөй кежигүннериниң холунда бүзүредилге документилери бар. Аңаа дүүштүр өг-бүлелерниң адаларына азы оолдарына хамаарыштыр үндүрүг угуулгаларын болгаш үндүрүг эгидилгезин дүрген долдуруп ап болур.

Тускай шериг операциязының киржикчилериниң болгаш хоочуннарының аразында хуу сайгарлыкчылар база бар. Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада эргелели оларга хамаарыштыр торгаал онаалдазын ара соксаткан. Тускай шериг операциязының киржикчилери болуп турар организацияларга үнүүшкүннүг хыналдалар чорударын база ара соксаткан.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

«Азияның уруглары» – чалыы спортчулар маргылдаазы

Тыва биле Хакас республикаларның чазактары 2028 чылда «Азияның уруглары» IX-ку делегей оюннарын кады эрттирер дээш, чагыг бижикти эрткен чылдың төнчүзүндө кирип турган.

Делегей оюннарының оргкомитетиниң кежигүннери ийи регионнуң спорт объектилериниң инфраструктуразы-биле таныжып, спортчу хемчегиниң киржикчилерин хүлээп алыры таарымчалыг байдалды хынаар сорулга-биле чедип келген.

Бир эвес «Азияның уруглары» спортчу маргылдааларны Тыва биле Хакасияга эрттирер деп шиитпирлептер болза, 30 ажыг чурттардан 3 муң кижиге чедип келир. Спорттуң 17 кол болгаш беш немелде хевирлеринге маргылдаалар Абакан биле Кызыл хоорайга болур.

Шак ындыг улуг хемчээлдиг маргылдааларны эрттиреринге, аңаа тааржыр спорт объектилерин херек, аалчыларны, чалыы спортчуларны чурттадырының, оларны

аай-дедир чедирериниң, аашкарып-чемгерериниң бүгү стандарттарына дүүштүр организаастаарын угаап бодаары чугула дээрзин Тываның спорт яамызы демдеглээн.

— Хостуг хүреш, бокс, сумо, баскетбол маргылдааларын бистиң республикавыска эрттирерин саналдаан бис. Шак мындыг янзылыг маргылдааларны бистиң спортчу объектилеривиске эрттирип болур. 2028 чылга чедир чаа спорт объектизин, хоорай инфраструктуразын немей туткаш, ажыглалга кирир, спортчу оюннарның шупту киржикчилерин ынчан төлөптии-биле уткуп хүлээп болур бис — деп, спорт сайыдының оралакчызы Саян Моңгуш тайылбырлаан.

Эксперттер ажылының түннелдери-биле аналитиктиг шынзылганы белеткээш, ону делегей оюннарының оргкомитетиниң эргелелинге бээр.

«Азияның уруглары» спортчу оюннар Делегейниң олимпийжи оюннар комитетиниң удуртулгазы-биле болуп

эрттер. Аңаа бүгү Азияның болгаш Европаның чамдык чурттарының чалыы спортчулары киржир.

Эң-не баштай «Азияның уруглары» 1996 чылда Якутск хоорайга болган. Ынчангаш Якут (Саха) Республиканы ук спортчу оюннарның төрүттүнген чери деп санаар. 2019 чылдан бээр оон кышкы спортчу оюннары болуп турар.

2023 чылда «Азияның уругларының» кышкы оюннары Кемерово областа, чайгы оюннары 2024 чылда Якутияга болур.

2022 чылда чайгы оюннар Владивосток хоорайга болуп эрткен. Тываның чалыы спортчулары Сибирь федералдыг округтуң чыынды командазының составына турган. «Азияның уруглары» делегей оюннарының хостуг хүреш биле хапсагай якут хүреш маргылдаазына Эртине Иргит, Булат Ооржак мөңгүн медальдарны чаалап эккелген.

/ ТР-ниң Чазаның медээлеринден Р. ДЕМЧИК белеткээн.

«Азияның чүрээ» — аныяктар шуулганы

Июль 25–27 хуннеринде Танды кожуунда Дүрген хемниң унунга «Азияның чүрээ» регионнар аразының аныяктар шуулганы болур.

Аныяктар политиказын сайзырадырынга тураскааткан шуулганга мастер-класстарны, тренингилерни болгаш лекцияларны эрттирер. Чурттуң аңгы-аңгы хоорайларында өөренип турар тыва студентилер, аныяктар организациязының идепкейлиг кежигүннери аңаа келир.

Оларны Кызыл хоорайдан шуулганың болур черинге чедир автобустар чедирер. Чыгыр адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 72, Аныяктар өргээзи. Автобус июль 25-те 9:00 шакта үнер. Харылзажыр телефону: 8(3942) 27-70-70.

«Азияның чүрээ» регионнар аразының аныяктар шуулганының программасын Аныяктар херектериниң талазы-биле агентилелдин албан езузунуң сайтында, ВКонтакте социал четкиде арнында чарлап бижээн.

/ ТР-ниң Чазаның медээлеринден.

Чаа өөредилге чылында чаа школа

Уругларның ийги бажыңы – школа. Олар эң не хөй үезин школада эртти-рип турар. Ажы-төлдүң кижилер болуп хевирлеттинеринге, эртем-билиглиг, угаан-сарыылдыг, төрөөн чериниң төлөптүг хамаатылары болурунга «ийги бажыңы» чугула рольду ойнап турар.

1939 чылда архитектор Л.А. Степановтуң ажылдап кылган төлөвилели-биле туттунган чаңгыс аай хевирниң школалары совет үеде колдап турган. Ынчанга чыңгыс-даа барып көрбээни школада безин кайда чүү турарын, дерилгезинден эгелээш кижилер даап бодап кааптар чораан: ак болгаш ак-көк ханалар, хүрең будук-биле будуп каан шала, кара-хүрең самбыра дээш шупту дөмей.

Совет Эвилели дүшкен соонда, чаа үе-биле деңге сайзырал «шургу» кирип келген. Ооң-биле чергелештир уруглар садтары, школалар болгаш өске-даа өөредилге черлери чаарттынып, биезги дег чаңгыс аай эвес, аңгы-аңгы хевирлерниң, чаа модельдин социал объекти-лери туттунуп эгелээн.

Россияның школаларына капиталдыг септелгени калбаа-биле чорудар дугайында чарлыкты 2021 чылда РФ-тиң Президентизи Владимир Путин үндүргөн. Оон бээр-ле школаларның капиталдыг септелгелери күженишкенин чоруп турар.

Эрткен 2022–2023 өөредилге чылында Тываның 27 школазынга капиталдыг септелгени кылган болза, бо чылда көдээ черниң 13 школазынга чорудары көрдүнгөн. Шагаан-Арыгның, Ак-Довурактың, Туранның, Чал-Кежигниң, О-Шынааның, Бүрен-Аксының, Сесерлигниң, Дөң-Терезинниң, Тоора-Хемниң, Сарыг-Септиң, Булуң-Теректиң болгаш Сосновканың школалары «Өөредилге системазының чаартылгазы» деп федералдыг программа-же бо чылын кирген. Оларның ийизинде капиталдыг септелге ажылдары доозулган. Өөредилге чылы эгелээринге чедир ук школаларны чаа дериг-херексел-биле чүмнээри арткан.

Эрткен дыштаныр хонуктарда ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг ажыл-агый-жы сургакчылаашкын үезинде Барыын-Хемчик кожуунуң Дөң-Терезин ортумак школазынга четкеш, социал четкиде бодунуң блогунга демдеглелди кылган:

«Капиталдыг септелге кылып турар школаларга барган санымда-ла, чурттуң Президентизиниң эгелээни «Өөредилге системазының чаартылгазы»

деп программаның ажыктыын магадаар-дыр мен. Школаларның капиталдыг септелгези көдээ черлерниң хөгжүлдезинге дыка улуг идиг. Чижээлээрге, Дөң-Терезин ортумак школазын бузуптарга, чүгле дөрт ханазы арткан. Ам бо школаны кижилер таныыр аргажок. Чаа хевирниң кончуг чараш школазы апарган. Ук школаның удуртулгазын демдеглекседим. Эрги октаттыг мастерскаяны эде кылгаш, спорт зал кылырын олар планнап турар. Суурда тускай эртемниг тренер башкы бар. Дөң-терезинчилерниң аныктарны спортче хаара туткан эгелээшкенин ыяап деткир мен.

Бо чылын школаларның капиталдыг септелгезин апрель 1-де эгелей бердвис. Бо хүнге чедир чамдык школаларның септелгези доозулган. Уруглар чаарттыг школаларга сентябрь 1-ден эгелеп өөренир ужурлугу.

2023–2024 өөредилге

чылының эгезинде Тываның 4000 ажыг школачылары септеттинген школаларга өөренип кириптер. Школаларның септелге ажылдары Тываның Баштыңының өөредилге сайыдының болгаш өске-даа кураторларның хайгааралында.

Бо чылын чүгле капиталдыг септелге ажылдары эвес, а чаа школалар тудуу база немешкени – өөрүнчү болуушкуннарның бирээзи. Уруглар садтары болгаш школалар немежир-ле болза, бурунгаар хөгжүп олурарывыстың демдээ ол. Уругларның бедиктерже үнер оруунга таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула ажыл-херек. Эртем-билигже чүткүлдүг, угаан-сарыылдыг салгал – бодувустуң-на келир үевис болгай. Ынчанга уругларның «ийги бажыңына» таарымчалыг байдалдарны тургузары хүлээлгевис-тир.

/ Айдың ОНДАР.

| ДОКТААЛ-СААВЫР |

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Ажыл-албан хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүсеткени база бедик профессионализми дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле

Марина Тохдаровна ОНДАРНЫ – Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада истелге эргелелиниң удуртукчузунуң (кадрлар талазы-биле) улуг дузалакчызын, юстицияның полковнигин шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл

2023 чылдың июль 19

№ 234

| МЕДЭЭЛЕР |

Сайзыралдың кокпазы

«Уруглар сады – сайзыралдың оруу» деп дуржулга шөлү Тывага ажыттынар. Башкының болгаш дагдыныкчының чылында «Амгы шагның школазы» болгаш «Өөредилге» төлөвилелдерниң деткимчези-биле Тываның башкылар билии бедидер институтунуң баазазына «Уруглар сады – сайзыралдың оруу» деп дуржулга солчур шөлчүгеш ажыттынар.

ТР-ниң Өөредилге яамызының килдис эргелекчизи Урана Допулдун медеглээни-биле алырга, Тываның барыын кожууннарының кижизидикчи башкыларына эпиг болуру-биле Чадаана хоорайның «Хээлер» уруглар садына болгаш Кызыл хоорайның «Золотой ключик» 1 дугаар уруглар садына ук шөлчүгештиң ажылын чорудар. 2023 чылдың төнчүзүнге чедир беженден эвээш эвес организацияларны ук ажылче хаара туткан турары планда көрдүнгөн.

Халас программаны Тываның сургуулдары ажыглаар

«Келир үениң демдектери» – программа өөренириниң халас курстары. 2022 чылдың сентябрь айда ук программа Тывага ажыттыганын.

Бо хүнге чедир «Келир үениң демдектери» деп программаны республиканың 16 школазының 221 өөреникчизи ажыглап турган. Удавас, чаа өөредилге чылында эгелеп, чүгле школачылар эвес, а ортумак өөредилге черлериниң сургуулдары база ук программа-биле (Python, C++ и SQL) ажылдап, халас өөренип болур апаар.

Регионнуң школачылары, студентилери IT делегейге дидим базымнарны кылып, ук программаны эки шиңгээдип алзын дээш, Москваның физика-техниктиг институту методиктиг материалдар-биле Тываның өөредилге черлерин хандырып турар.

Аалчылар өрээли ада-иелерни манап тур

«Сайзыралдың» баазазында «Лидер» деп элээдилер төвүнде ада-иелерге аалчылар өрээли ажыттыганын. Чаа ажыттыганын өрээлге «Сайзырал» төвүнүн психологу Ульяна Монгуштуң удуртулгазы-биле «Ажы-төл-биле чугаалажып өөренили» деп мастер-класс болган.

Элээдилер төвүнүн ажыл-чорудулгазын чонга таныштырары болгаш ада-иелерни ажы-төлү-биле шын чугаалажып билир кылдыр өөредири – мастер-класстың кол сорулгазы.

«Лидер» төвү ада-иелерни солун болгаш ажыктыг кичээлдер-же чалап турар. Харылзажыр дугаары: 7(39422)53320 азы Кызыл хоорайның Рабочая кудумчузу, 56 дугаарлыг бажыңга баар.

/ Бистиң корр.

Хензиг чашка араганың хоразы

Херээжен кижиниң саатталыры дээрже онзагай байдалдыг. Ынчан херээжен кижиниң организмде бүгү-ле күштер мөөңнежи, иштики органнар ийи катап күженишкинниг ажилдап эгелээр.

Төлдүң шын боттанырынга болгаш чурттаарынга чугула херек элементилер хөйү-биле хереклеттинер. Сааттыг херээжен кижиге арага ижерге, кадык төл төрүттүнериниң дугайында чугаалаары-даа берге. Ооң салдары ижин иштинде-даа, төрүттүнүп келген-даа чаш уругга кандыг хораны чедирип турарын акушер-гинеколог эмчи Саглаш Ооржак чугаалап берген.

Иштиг херээжен кижиниң ишкен арагазы уруг сыртыын таварыштыр чаа боттанып эгелээн төлге дораан чедер. 4-тен 8 неделя дургузунда, чаа өзүп эгелээн төлге арага эң-не айылдыг дээрзин эмчи демдеглээн: “Ылаңгыя ынчан чаа боттанып келген уругнуң иштики органнары, тканьнары кончуг эки өзүп, сайзырап эгелээр. Иштиг кижиниң баштайгы 3 айында ижин иштинде төлге даштыыртан келген эки-даа, багай-даа чүүлдер кончуг улуг салдарлыг болур. Шак ынчан чаш төлге шыңгы кеддээшкиннер тыптып, тудуу апарганындан, ижин иштинге азы төрүттүнүп келгеш, бүрлү бээриниң чылдагааны ол”.

Сааттыг ие кижиге арага ижерге, ооң организмде уругнуң өзөринге чугула херек гормоннар болгаш фольи кислотазы чедишпезинден ижин иштинде уругнуң өзүлдөз оожумнап, а харын-даа дүже берип болурунун айылы улуг.

Арага уруг савазынга хоралыг, спирт ооң дамырларын чиңгелдиптер. Ооң түңнелинде аңаа хан турнугуп, дестелирге, уруг савазы

/ Акушер-гинеколог эмчи Саглаш Ооржак.

баксырап эгелээр. Баксыраан уруг савазы иштинде чаш төлге хоолулуг бүдүмелдер болгаш кислород чедирип шыдавайн баар. Ынчангаш ол чок-ла болза амы-тынындан чарлыр, чок-ла болза, сайзыралы оранчок озалдаан уруг төрүттүнер.

Ол ышкаш чаш төлүн эмзирип тургаш, арага ижери шуут таарышпас чүүл. Чүге дээрже араганы ижерге, ие кижиниң сүдүнге ол дораан-на чедер. Ону чаш уруг эмип алырга, ооң организмде арага база кире бээр.

“Чаа өзүп олурар чаштын организмде арага кончуг улуг салдарлыг болганындан чаштын мага-бодунундан үрүе дургузунда үнмейн чоруур. Чүге дээрже араганың 90 хуузу баарны үрөп кааптар. Чаш кижиниң баары чедир өзүп сайзыраваан болур. Араганың организмден үнери кижиниң деңизинден кончуг хамааржыр. Кижиниң деңизи улгаткан тудум, арага организмден дүргөн үнер, а эвээш деңзилиг кижиниң мага-бодундан араганың үнеринге элээн үрүе негеттинер” – деп, Саглаш Ооржак чугаалады.

Чаш уруг эмзирип турар ие кижиге арага ижерге, хоразы кончуг улуг болганындан, уругнуң өзүлдөзине дыка багай салдарлыг. Ажы-биле чугаалаарга, ие кижиге араганы ишкеш, бодунуң-на төлүн хилинчектеп турар. Авазының эмиинден арага-биле холушкан сүт эмип алган төл арган-дорган болгаш эмер күжү кошок, удуур үези эвээжээр. Ол ышкаш кызыл-өөжүнүң, ишти-хырнының, шөйүндүлериниң кырыкы карты хуулуп, ириңней берип болур. Ооң түңнелинде эмер хөөнү чидип, ишти хевирип аартыр, хан базыышкыны чавызаар, чүрээниң согуу дүргедээр.

Ынчан кээрже ие кижиге бүрүзүнүң төлү – келир үениң салгалы. Кандыг-даа ие кижиге төлү кадык-ла болза, ол дег аас-кежик кайдал. Сааттыг болгаш уруг эмзирип турар иелер, харын-даа ие болур херээжен кижилер арагалаар, таакпылаар дээн ышкаш хоралыг чаңчылдардан ойталап чоруур болза, ажы-төлүвүс-даа кадык, сагыш-сеткили-вис-даа чырык, шаптараазынар-даа эвээш болур.

/ Чыжыргана СААЯ.

Кадык камгалалының маадырларынга

“Чурттаар оран-сава болгаш хоорай хүрээлеңи” национал төлевилелдин “Хоорай хүрээлеңинге таарымчалыг байдалды тургузары” федералдыг төлевилел-биле Кызыл хоорайның Иркутская кудумчузунда Эмчилер аллеясының тудуу адакталып турар. Ук төлевилелди Тываның Медицина палатазы саналдап кириген соонда, эрткен чылын чурттаачы чоннуң бадылаашкынының түңнелинде тиелекчилер санынче кирген.

“Эмчилер аллеясының” девискээриниң шөлүнүң кыдыгыларында бордюрларны салган, ногаажыдары-биле хөрзүннү экелген, тротуарлар болгаш сценаның шалазын чадар ажилдар дооступ турар.

Бо девискээрни чаагайжыткаш, “кызыл зонага” ажилдап турган маадыр эмчилерге болгаш Тываның кадык камгалалының баштайгыларынга тураскаалды тургузар. Төлевилелдин авторларының бодап турары-биле алырга, бо аллея медицина ниитилелиниң профессионал хемчеглерин байырлыг байдалга организаастаар, агаарлаар болгаш дыштаныр чер болур.

/ Бистиң корр.

Бо чылын акшаландырган

Тес-Хем кожуунуң төп эмнелгезиниң бичии уруглар поликлиниказының септелгезин, Бии-Хемниң Хүт суурда фельдшер-акушер пунктузунуң тудуун келир чылын кылыр деп планнап турган. Ынчалза-даа федералдыг кадык камгалал амызының шиитпирлээни ёзуугаар ооң акшаландырышыкынын бо чылын мурнай чорудуп берген.

Россияның Кадык камгалал амызының шак ындыг шиитпириниң ачызында көдээ суурларның социал инфраструктурасын чаартыр байдал тургустунуп келген.

Тываның Баштыңы ук ведомствого өөрүп четтиргенин илереткен. Тес-Хем кожуунда уруглар поликлиниказының септелгезин, Бии-Хемниң Хүт суурда фельдшер-акушер пунктузунуң тудуун бо чылын дораан эгелей берген.

Оон аңгыда, Бии-Хемниң Шивилинде, Өвүрнүң Чаа-Суурда, Тожунуң Сыстыг-Хемде, Тес-Хемниң Белдир-Арыгда, Каа-Хемниң Бүрен-Аксында, Таңдының Успенка-да чаа ФАП-тарны, Эрзинниң Мөрен суурда амбулаторлуг эмнелгелерни тудуп турар.

Успенка суурда ФАП тудуу доозулган, ук объектиниң документилерин кылып турар. Амгы үениң медицина дерил-

гези-биле дериттинген чырык болгаш чылыг, чараш чаа фельдшер-акушер пунктузу Успенка суурнуң 400 чурттакчызынга, ооң иштинде 150 бичии уругларга, баштайгы эмчи дузазын чедирер.

Акшаландырышыкынын мурнадырының дугайында шиитпир республиканың баштайгы эмчи дузазы чедирер албан черлерин чаартырының программазын боттандыраарынга эки үрө-түңнелдиг болуп келген. «Кадык камгалалы» национал төлевилелдин күрүне программазынга эрткен чылын киришкеш, республика үш ФАП, үш амбулаторлуг эмнелгени тудуп алган. Сөөлгү үш чыл дургузунда

Тываның суурларынга 37 фельдшер-акушер пунктулары болгаш беш амбулаторлуг эмнелгелер туттунган. Ук программа 2025 чылда доостур. Тывага шупту 11 амбулаторлуг эмнелгелерни, 32 фельдшер-

акушер пунктуларын болгаш ниити эмнээшкинниң беш офизин тудуп кылыр ужурлуг.

/ ТР-ниң Чазааның медээлеринден
Р. ДЕМЧИК белеткээн.

Эки турачы эмчи

Эр кижини сорбу каастаар дижир. Ынчалза-даа ол шынга дүүшпес. Кемдээшкннерден арткан сорбулар эр-даа кижини омур-хевирин чараш кылдыр көргүспес. А херээжен кижини арны үрелирге, оон-даа муңгаранчыг. Шак ындыг үрелишкннерни эде-хере тыртып, эмнеп турар бедик мергежилдиг эмчилер бары өөрүнчүг. Оларның бирээзи Республиканың бир дугаар эмнелгезинде арын болгаш чаак сөөгүн эмнээр салбырның хирург эмчизи Сылдыс Өлчейбен.

БИЧИИЗИНДЕН ТУРА-ЛА ШИЛИП АЛГАН

Сылдыс Өлчейбен 5 класска тургаш-ла, эмчи азы иштиги херектер органнарының ажил-дакчызы болур сорулгалыг турган. 11-ги классы Кызылдың 12 дугаар школазынга юридиктиг угланышкынның класска өөренип дооскан. Тыв-КУ-да ажилдап турар химия башкызы даай-авазы ону шыырак белеткээн. Бичиизинден тура-ла эмнерни эки билиринден, боду эмненип алыр турган. Сылдыс Херел-ооловичини ындындан эмчи салымныг деп чугаалап болур.

Оон аңгыда, ол спорттуң элээн каш хевирлерин база сонургаар. Школачы үезинде спорт залы ооң 2 дугаар бажыңы турган деп болур. Стол теннисинге, хол бөмбүүнге, футболга шаңналдыг черлерни-даа ээлеп турган. Республика чергелиг маргылдааларны ол черле эрттирбес.

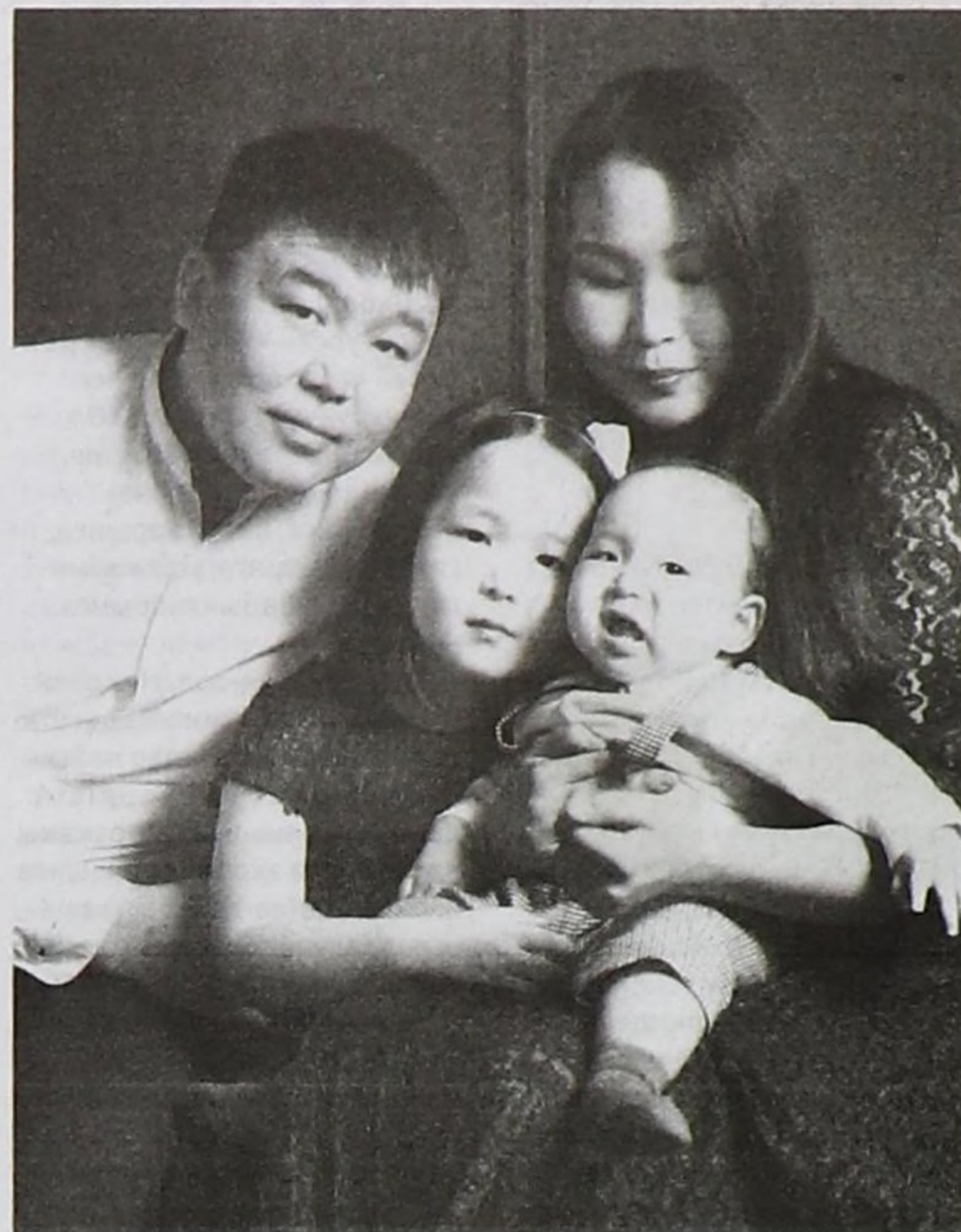
ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ УЗУН ОРУУ

Сылдыс 2011 чылда Москваның стоматология университетин дооскаш, улаштыр ол-ла хоорайга 1 чыл иштинде интернатурага өөрөнгөн. Стоматологияның адырлары аңгы-аңгы болурун ол тайылбырлаан: "Диш эмнээр эмчини терапевт, дишке протез салыр болгаш коронкалар кылыр

эмчини ортопед дээр. Хирург эмчи диштерге болгаш арынга операция кылыр, ортодонт — диштерни болгаш чаак сөөгүн эдип эмнээр, ортодонт-хирург чаак сөөгүнге операция кылыр дээш диш эмчилери аңгы-аңгы мергежилдерлиг. Ол ышкаш бичии уругларның диш эмчилери база аңгы-аңгы болур. Мээң мергежилим — хирург-стоматолог болгаш чаак сөөгү болгаш арын эдер хирург. Мээң хүлээлгелеримче чаакты кезери, арын-баш даараары, сынган чаак сөөгүн эдери кирип турар".

Москвага өөренип тургаш, билиглер-биле эки чепсегленип алза-даа, практиказы эвээш болганындан, хөй практикалар күзелин илередирге, ону Подмоскovie чоогунда эмнелгеже чорудупкан. "Аңаа, аныяк-даа болза, билии шыырак эмчи дендир хөй арга-дуржулганы берген. Хирургияны аңаа сонургай берген мен" — деп, аныяк эмчи чугаалаан.

Интернатураны өөренип дооскаш, улаштыр-ла Новокузнецк хоорайда ординатураже кирип алгаш, 2 чыл дургузунда хирург мергежилге өөрөнгөн. Баштайгы чылында хөй-хөй кезишкннерге киржип, эки өөрөнгөн түңнелинде, дараазында чылында өөрөнмишаан, ажилдай берген. Хирург эмчи кезишкннерге хөй

/ Сылдыс Өлчейбен өг-бүлөзи-биле.

киржип-ле турар болза, ынчан арга-дуржулгалыг апаар дээрзин ол демдеглээн. "Көөрге белен ышкаш, херек кырында кыла бээрге, болза-даа берге. Шору кезип турар апаарымга, дүне дежурныйлаар кылдыр ажилдадып эгелээн. Дежурныйлаашкын үезинде багай чүве болбазын, бот-боттарынга дузалажып, хайгааражып турзун дээш, аныяк эмчи биле дуржулгалыг эмчини кады дежурныйладып каар" — деп, ол чугаалады.

ПАТРИОТЧУ КҮЗЕЛИН САЛБААН

Ажилдап турган коллективинге таарзынза-даа, доозуп алгаш, Тывазынга кээп ажилдаар дээр патриотчу күзелин ол салбаан. Республиканың 1 дугаар эмнелгезинге чаак болгаш арын кезер эмчи болуп ажилдай берген. Сылдыс Өлчейбен ында 9 чыл ажилдап турар.

Амгы үеде ук салбырда 3 эмчи ээлчежи ажилдап турар. Оларның ийизи барык 20 чыл стажтыг дуржулгалыг эмчилер. Удавас доозуп кээр эмчини олар манап турарлар. Эмчилер чедишпес болганындан келир үеде специалистерни ам-даа белеткээри негеттинип турарын ол чугаалаан. Чеже-даа хөй чылдар дургузунда өөрөнгөн болза, эмчи кижиге үргүлчү билиин бедидип, өөренип чорууру чугула.

Ол бодунуң изиг күзели-биле, эрткен чылын ТШО эгелеп турда, Тывадан Луганск хоорайже чорааш келген эки турачы эмчилерниң бирээзи.

КЕМДЭЭШКННЕРНИҢ ЧЫЛДАГААННАРЫ

Чаак болгаш арын кезер салбырже колдуунда орук озал-ондаанга таварышкан, кудумчуга болгаш бажыңынга эзирик чогушкан, аъттан аңдарылган, тудугга кемдээн кижилер кирип турар. Кежээ кудумчуга, ол хамаанчок бажыңының чанынга безин анаа-ла чораан кижилерни эттеп кааптар таварылгалар көвүдээнин хирург эмчи демдеглээн. Кемдээшкнни улуг эвес кижилерге эмчи дузанын чедиргеш, чандырыптар. Чам-

дык пациентилерниң кемдээшкннин кеспес арга чок болур. Кеспес болза, ириңнээш, амы-тынындан безин чарлып болур.

Республиканың 1 дугаар эмнелгезинде консультация-диагностиктиг төп база ажилдап турар: 8(394)-22-3-78-88. Кожуун, суурларда ажилдап турар эмчилерге дуза херек апаарга, төпче долгааш, арга-сүмени ап, чамдык таварылгаларда пациентилерин дүрген эмчи дузанының азы санавиация дузаны-биле ук салбырже чорудуп-даа турар.

Электрелиг болгаш анаа самокаттардан, тергеден, бедик черден аңдарылгаш, арны үрелген чаштар бо салбырга хүннүң чыгыгы кээп турары харааданчыг. Ажы-төлүнге камгалал херекселдерни кедирип, эки хайгаараарынче хирург эмчи ада-иелерни кыйгырып турар.

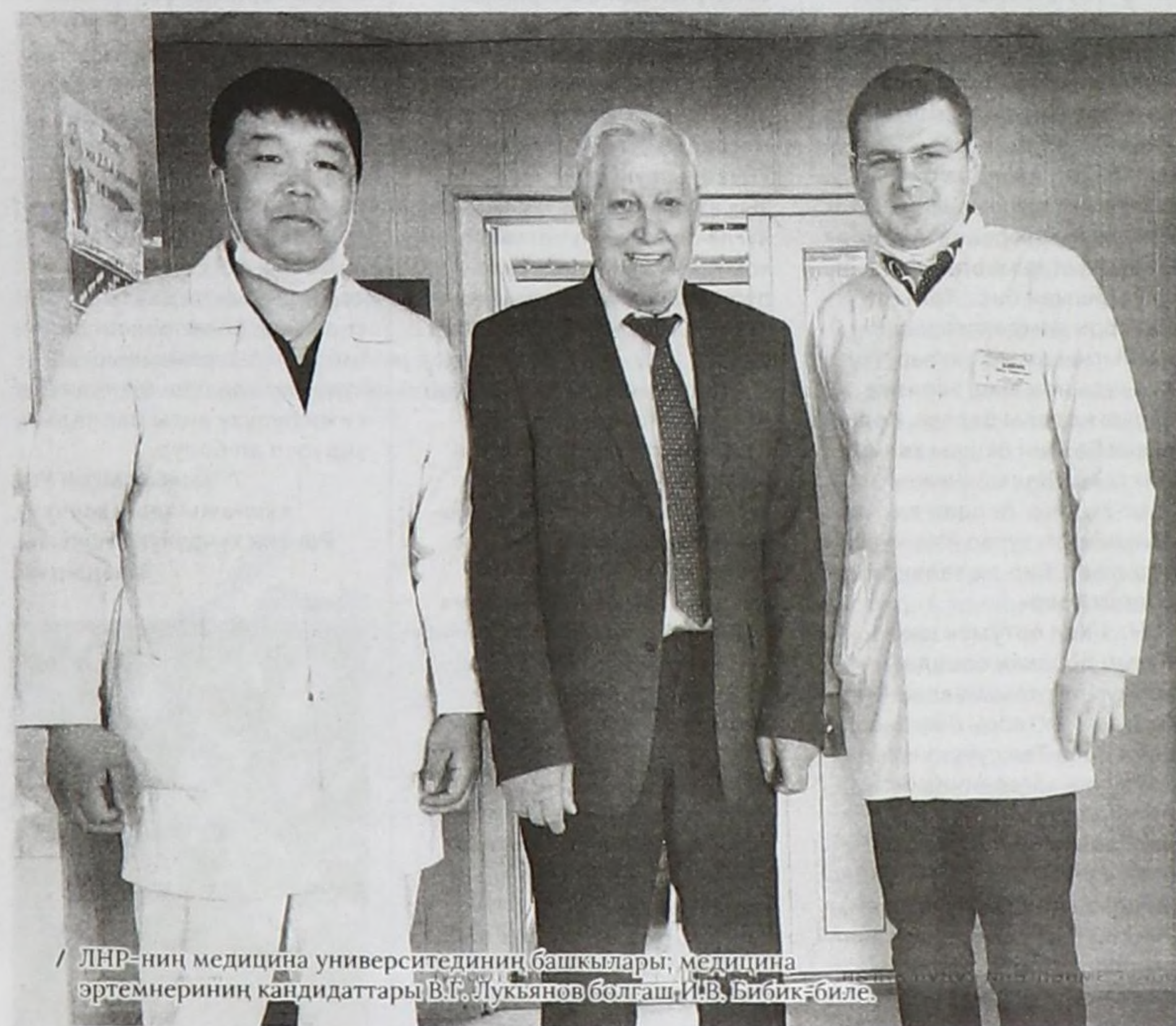
КАРИЕСТИҢ АЙЫЛЫ УЛУГ

Чайгы үеде кемдээн кижилерниң саны көвүдээр. Күс дүжерге, кемдээшкннер эвээжээр. Соой бээрге, дижи ышкан кижилер ук салбырга хөйү-биле кээп эгелээр. Кажан диш ыжа бээрге, эмчи дузанын дүргени-биле алыры чугула. Кариес чаа эгелеп турда эмнетпейн, аарыгны эдередип алгаш, ыжа бээрге безин тоомча чок кылаштап турарлар бар. Шак ол байдал узамдыгар болза, диштиң ириңи ханылааш, ханче киргеш, амы-тынындан чарлып болур айыыл бар дээрзин Сылдыс Өлчейбен чугаалаан. Ынчангаш кариес хоочураваанда, эмнээрге белен-даа, дүрген-даа. "Кажан доңуптарга азы организминиң аарыгларга удур туржур күжү кошкай бээрге, бузук диштиг улустуң чаак кезээ ыжа бээр. Ол 2 хонук үргүлчүлээр, хемчээн албас болза, 3 дугаар хүнде чаактың адаанче ыжык бадар. Кажан ириң эътче ханылап киргеш, ыжып эгелээрге, ынчан айыыл кончуг улуг. Хоорайдан-даа, кожуннардан-даа шак мынчаар кээп турар улус кайы хөй" — деп, ол чугаалаан.

Диштерни бичиизинден тура камнаары кончуг чугула дээрзин Сылдыс Өлчейбен тайылбырлаан. Бичии кижиниң дижи кариестели бээр болза, ол дораан үрелир. Ынчангаш, бирээде, профилактика ажылын чорудар. Бичиизинден диштерни камнап, чаа төрүттүнүп келирге-ле, салаага кедирер тускай щетка-биле аштап эгелей бээр. Чоорту дижин чугдуруп өөредир. Шору өзе бээрге гигиенист эмчиже баары чугула. Аңаа дишти канчаар шын аштап-чуурун, диш чуур паста, щетканы канчаар шилирин безин айтып бээр. Ийде, чигирден ойталаар. Чигирниң микробтары дишти дораан үрөп кире бээр. Үште, чылда 2 катап диштерни эмчиге көргүзүп ап турарын эмчи сүмелеп турар.

/ Чыжыргана СААЯ.

Чуруктарны маадырның архивинден алган.

/ ЛНР-ниң медицина университетиниң башкылары; медицина эртемнериниң кандидаттары В.Г. Лукьянов болгаш И.В. Бибик-биле.

Кавай чериниң ыраажызы

Саян дагларының мурнуу эдээн куду аккан Куй-луг-Хем унунда Ак-Хая деп куй дужунда күзегде өдекке Эйлиг-Хем чурттуг Кыргыс Кажыкайович Туң-оол биле Урбун-Кашпал чурттуг Сой-Сүрүң Шойдуковна Сат оларның өг-бүлезинге 1943 чылдың октябрь айның 21-де оол төрүттүнген. Оглу октябрь айда төрүттүнген боорга, Октябрь деп адап алганнар. Аны-як өг-бүле он ажы-төлдүг болган: беш оол, беш кыс.

Оларның улугларының бирээзи болгаш, орлан-шоваа Октябрь дуңмаларын өпейлеп, ойнадып, ада-иезинге дузалажып, Урбун-Кашпалдың кадыр-каскал хаяларынга, мээстеринге өшкү-хой кадарып, теректер, дыттар, чыраа талдар хаажылаан Куйлуг-Хемниң кылаң кара суунга өөрү-биле эштип ойнап өскөн.

Шору өзүп келген элээди оол үезинде Октябрь бир катап кыс эштерин эдертип алгаш, элээн бедикте Ак-Хая куйже кириген. Олар көөрге, ында ширээ ышкыш калбак хаяда хемелендир кадып калган, куураган шыва тоннуг, оргумчулук кижилер олурган. Ооң солагай талакы чаагының сөөгү халайтыр баддып келгени Октябрьның сагыжына артып калган.

Ол куйга олурга «бурган-наан» кижилер, 1923 чылда репрессиялаткаш, Бии-Хемден Чаа-Хөлдүң Урбун-Кашпалынче шөлүткен, соонда барып, «ХХ чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда ады кирген, улуг эртемден лама башкы Лопсан-Осур Далайович Маады-дыр.

Октябрьның ада-иези амыдыралының аайы-биле Чаа-Хөл чоогунда Улуг-Хем кыдыында «татарлар» суурунга көжүп келген. Ачазының авазы кыдат уктуг Юнь-Сун Ту база ол суурга чурттап турган. Октябрьны ада-иези оглун школаже ийи-даа чыл өөрөтпейн турарга, кырган-авазы оларны сургап тургаш, оолду сургуулдадып чоруткан. Татарлар суурунун орус, тыва, хакас оолдары Чаа-Хөлде школаже чадаг кылаштап чедип турганнар. Школаже чоруурда, кичээлдер соонда чанарда, бот-боттарын манажып, чаңгыс-даа эжин кагбас, кады кылаштажып чанар. Октябрь эжи Покоянов Ваня-биле дыка эп-найыралдыг турган, үргүлчү кады чоруур.

Октябрь 1–2 класска өөренип турда, кырган-авазы Юнь-Сун дүш үезинде кээп

чемгерерге, эштеринден ыядып, бүдүү дүрген чемненип алырын сактып чугаалаар кижилер. Кырган-авазына Октябрь аажок ынак, ооң назы-хары улгады бээрге, ажаап-тежээп чораан.

Октябрь биле мен 7 класска 1961 чылда кады өөренип эгеледивис. Орус дыл болгаш чогаал башкызы Валентина Григорьевна Гребеникова бир катап хостуг темага чогаал бижип эккээр онаалга биске берген. Октябрь хөлчөк солун фантастиктиг чүүл бижип алган. Эң эки база чараш чогаадыг дээш башкы бүдүн класска номчуп берген. «Келир үеде чогаалчы болур кижилер сен» – деп Октябрьны мактаан. Улуг башкы өттүр билген, часпаан болган-дыр.

Тараалаң Шаңчыга Чаа-Хөл школының өөреникчилери орус, тыва дээш өске-даа омак-сөөк оолдар, кыстар башкылары-биле кады аңаа каш-даа күзүн шептеп четкен бис. Ынчан «Каңмыылдыг» бригаданың турлаанга каш бажыңчыгаштар база ийи барак турган. Дүжүттүң элбээ-даа аажок. Ажык дээр адаанда шаң долу тарааны кургадыр эжи, машиналарга чүдүрүп турдуvus. Орус, хакас оолдар, кыстар аразына өскөн болгаш, орус дылды Октябрь арыг билер кижилер. Кежээниң-не орус дылга солун төөгүлөр чугаалаар, чамдыктары тоолзуг-даа боор. Оларны база катап чугаалап бээрин катап-катап дилеп, дыңнаар бис.

Октябрьның баяннаары хөлчөк. Ынчан интернатка субботааларда ойнап-хөглээр, танцылаар бис. Вальс, танго, плясовая, «Челер-Ойну» баянга ойнаарын катап-катап дилээр, мага хандыр хөглээр турдуvus. Чаа-Хөлдүң келир үеде чогаалчылары А.А. Даржай, О.К. Туң-оол, Ш.М. Суваң, журналистер В.Ф. Чадамба, Арапчор Осур, композиторлар К.М. Бегзи, Юрий Сундуй

дээш өскелер-даа ол буйныг интернатка ынчан чурттаандыр.

Школага база интернатка үнүп турган «Чүглүг сөс» деп чечен чогаал хана солунунуң чурукчузу Октябрь. Ол алызындан шевер болгаш, чонар-даштан дүрзүлөр чазаарына, баяннаарына, гитаралаарына, ырлаарына, аңнаар, балыктаарына ынак.

Октябрь Туң-оол, Николай Шыырап, Владимир Чадамба дээш өске-даа оолдар чайгы дыштанылга үезинде эртемден А.Д. Грачының удуртканы археология экспедициязынга ажылдап, Чаа-Хөл шынаазының төөгүлүг базырыктарны казып ажылдааннар.

Бичиизинден-не Октябрь кончуг орлан-эрес оол чораан. Ооң күш-шыдалдын, шыдамыкайын, эштерин кады ойнап, өөренип өскөн эштери магадап сактып чугаалажыр улус. Күш-культура башкызы, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, Октябрьның чаңгыс классчызы Мөңгө Маадыевич Чадамба: «Октябрь мени Улуг-Хем кежир эштеринге өөрөткен. Баштай бир септен өске сепче эштип кежер, улаштыр эжингеш, ол чарыкче кеже бээр. Улуг-Хем эринге эштип өскөн болгаш, эштип турда, балык-ла. Ийи холун ооргазынга баглап каар бис, дыйлаңайнып чорааш, септи эштип кеже бээр кижилер».

Тыва Республиканың күш-культуразының болгаш спортунуң алдарлыг ажылдакчызы, Россия деңгелдиг спорт хоочуну, чаңгыс классчызы Николай Түлүшович Шыыраптың сактыышкыны: «Хемче сайлыктаарына, шылбадап даш-даа октаарына Октябрьга чедер кижилер чок. Улуг-Хем район чергелиг школачылар маргылдаазына киришкен бис. Копьёну Октябрь демдеглеп каан шыйыгны ажыр октаарга, ындында ыяш херимге барып кадалы берген. Кол судья Бахтин башкы хөлчөк мактаан. Шала бичежек дурт-сынныг оолдан та кайын кээп турар күш чүве, бир-ле эп, бир-ле талант бар болган боор».

Чаа-Хөл ортумак школынын дооскан соонда, хөгжүмге салым-чаяанныг болгаш, Октябрь Кыргыс-ович Кара-Тал суурунун көдээ клувунуң эргелекчизинге ажылдап турган. «Найырал» совхозка тудугжулап база ажылдаан. 1970–1973 чылдарда Кызылдың эмчи училищезинге өөренип, диш эмчизи эртемни чедиш-кинниг дооскаш, Улуг-Хем кожуунда Арыг-Узүү эмнелге-

зинге хөй чылдар дургузунда диш эмчилеп ажылдаан.

Чогаалчының кол чөлөнгийжи, өөнүң ээзи Делгермаа Туматовна Чамзырай Арыг-Узүү эмнелгезиниң божуур салбырынга 40 чыл үзүктел чок ажылдаан, шаңнал-мактал четкен, «ТР-ниң кадык камгалалының алдарлыг эмчизи» атка төлөптүг болган.

Эмчи өг-бүлө оолду, кысты кижизидип өстүрүп, эртем-билигге чедирип, өглөп-баштап каан. Беш уйнуу (ачыларын) карактажыр база уйнуунуң уруун (чичизин) көрүп эргеледир аас-кежиктиг болганнар. Уруу Рену Октябрьовна Оюн авазының изин баскан, Балгазынның эмнелгезинде хөй чыл ажылдап чоруур. Оглу Орлан Октябрьович база өг-бүлелиг, Украинада тускай шериг операциязының киржикчизи.

Салым-чаяанныг кижилер чүге-даа салым-чаяанныг. Баштайгы «Кавай черим» деп номундан эгелеп номчукчуларның сонургалын Октябрь Туң-оол чаалап алган. Хөөлбек адаанче хөмдүнген төрөөн суурунун дугайында шүлүүнде кижилер ызызы кээр одуругларында, бүгү сагыш-сеткилиниң ханызындан бижиттинген чечен чугааларында ие-бойдуска хумагалал, баштайгы ынакшылдыг чырык күжү, амыдыралдың удурланышкы омур-хевир каракка көстүп кээр кылдыр уран-чечен илереттинген.

С.К. Токаның 100 харынага тураскааткан чогаал мөөрейинге, «Төрөөн черинге хөөнөшкөк төрөл чонумнуң ураны», «Ыры, шүлүк чогаалдарын мөңгөжидээл», «Ушпа кулун, турба кулун» болгаш өске-даа республика болгаш кожуун деңгелдиг мөөрейлерге ооң чогаалдары бедии-биле үнеледи, шаңналдыг черлерге төлөптүг болган.

«Октябрь Кыргыс-овичиниң шүлүктери-даа, чечен чугаалары-даа хөлчөк шыырак, Чогаадыкчы салым-чаяаны «Тываның улустуң чогаалчызы» атка чедир бышкан, чүгле ол атты ап четтикпээни хомуданчыг» – деп, Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы Н.Ш. Куулар чугаалаар кижилер.

«Современная литература народов России» деп 750 арынныг проза антологиязынче 50 аңгы национал регионнарда 115 чогаалчының чогаалдарын кириген. Ында Чечен Ирбижейниң, Октябрь Туң-оолдун, Мария Күжүгеттин онза чараш чечен чугаалары парлаттынган. 2018 чылдың төнчүзүнде үнген-даа болза, бо ном Тывага 2020 чылда келген. Бүгү Россия чергелиг антологияга чогаалы парлаттынар дээр-ге-ле чогаалчының кайгамчыктыг салым-чаяанының херечизи-дир.

/ Дегут ДЕМЧИК,
РФ-тиң журналистер, ТР-
ниң чогаалчылар эвилелде-
риниң кежигүну.

| ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН |

Сактып келдим

Чуртталгада сактыышкынарарым чула-биле дөмей хып кээр. Хоорай черге солун концерттер-даа удаа-дараа болуп-ла турар. Улусту чогаадылга төвүнге хоочуннарга кайгамчык солун программалыг концерт болган. Ону көрүп чордуvus. Чарлакчы-даа кончуг тода, өткүт үн-биле чарлады. Орус улустуң плясказын дөрт аныяк самчылар кончуг чараш кылдыр күөсетти.

1967 – 1968 өөрөдиге чылында Сүт-Хөлдүң школыларының аразына башкылар фестивалына бис, Алдан-Маадыр 8 чыл школының дөрт аныяк башкызы, орус улустуң плясказын республика фестивалына кирип самнап турганы-биле сактып келгеш, олурган бодум тура халааш, адыш часкап, аажок болган мен.

Ынчан школавыс директору Дондуп Мажы-оолович Ондар. Фестивальга школавыс коллективи 1-ги черни алгаш, шаңнадып, мактаган бис. Интернаттың улуг кижизидикчи башкызы Сендиң Ондар танцы-биле хевин бис дөрткө дөмейлештир даарап берген. Школага чаа ажылдап келген аныяк башкылар Хорум-Дагдан Минчиир Уткуновна, Шемиден Эре-оол, Чадаанадан Петр Самдан база мен.

Мээң бо чүүлүмнү номчааш, ол самнап чораны-биле сактып келирлер боор. Ынчан ол танцылап турганы-биле чургуу менде бар. Ол чурукту кижилер бүрүзү аңгы парладып, үндүрүп ап болур.

/ Чылбак МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну,
РФ-тиң хүндүлүг башкызы,
Маадыр ие.

| НААДЫМГА УТКУШТУР |

Мөгелер дугайында сактыышкын

Август айда Кызылга Республиканың малчыннарының Наадым байырлалын эрттирер. Хей-ле хемчеглер аразындан тыва хүреш маргылдаазын чон четтикпейн манап, улуг сонуургал-биле көөрлер. Ооң мурнунда чылдарда Наадымнарда шүглүп чораан мөгелерниң дугайында сактыышкыннарны номчукчулар сонуургаар чадавас.

Кожуун, суму бүрүзүнде чер-чуртун алдаржыдып, чаңгыс чер чурттугларының сонуургалын чаалап алган мөгелер хей. Чонда тараан "Сүт-Хөл – мөгелер чурту" деп чугаада уjur-ла бар. Ук кожуунга ат-алдарлыг мөгелер чурттап чорааннар. Ында мөгелер ам-даа өзүп, сайзырап турар. Сергей Ынаажыкович Ооржактың парладып үндүрген номнарын номчааш, боданып олурарымга, Сүт-Хөл кожуундан шүглүп чораан мөгелерниң саны он ажыг, шаңналдыг черлерни ап чорааннар чээр-би хире. Бодум чеден ажыг чыл чурттаан назынымда ат-алдарлыг мөгелерниң хүрештерин сонуургап көөр, чамдыктары-биле эдержир, чоок таныжар болгаш, бо сактыышкынны бижидим. Номчукчулар боттары база немей бижирлер боор.

1960 чылдарда Бора-Тайга суурга чоннуң Көргү-Хелиң деп шолалап алганы 70 ажыг харлыг кырган-ачай чурттап чораан. Чогум адын Сундуй

Ховалыг дижир чораан. Назыны улгаткан-даа болза, даштындан көөрге, мөге шинчизин салбаан. Тырың, чолдаксымаар дурт-сынның, мойну биле бажы тудуш кылдыр көстүр. Кылаштап чорда көөрге, черни сирт-сирт кылдыр базып чоруур ышкаш. Тыва Улус Республика үезинде ол үш катап шүүлген. Кожавыс Моол Арат Республикага хүрешкеш, база шаңналдыг черлерни ап чораан дээрзин архив материалдары көргүзүп турар.

База бир солун мөгелерниң бирээзи Дарыжык Бады оглу Донгак. ТАР үезинде, 1928 чылда, Кызылга болган хүрешке шүглүп үнген. Ол өг-бүлөзи-биле Сүт-Хөл кожууннуң Чайлаг-Шөлге чурттап чораан. 1950 чылдарда Устүү-Ишкинге машина-техника оруу турбаан үеде, чон чайын аъш-чемни аъттарга артып, а кыжын шанактыг аъттарга чүдүрүп алгаш, Суг-Аксындан дажыглап ап турганнар. Ынчан Өртең-Арыгга чурттап турган бис. Чер аразы ырак болгаш, суурдан үнген улус аңаа хонуп алгаш, эртенінде аал-оранынче улаштыр чоруптарлар.

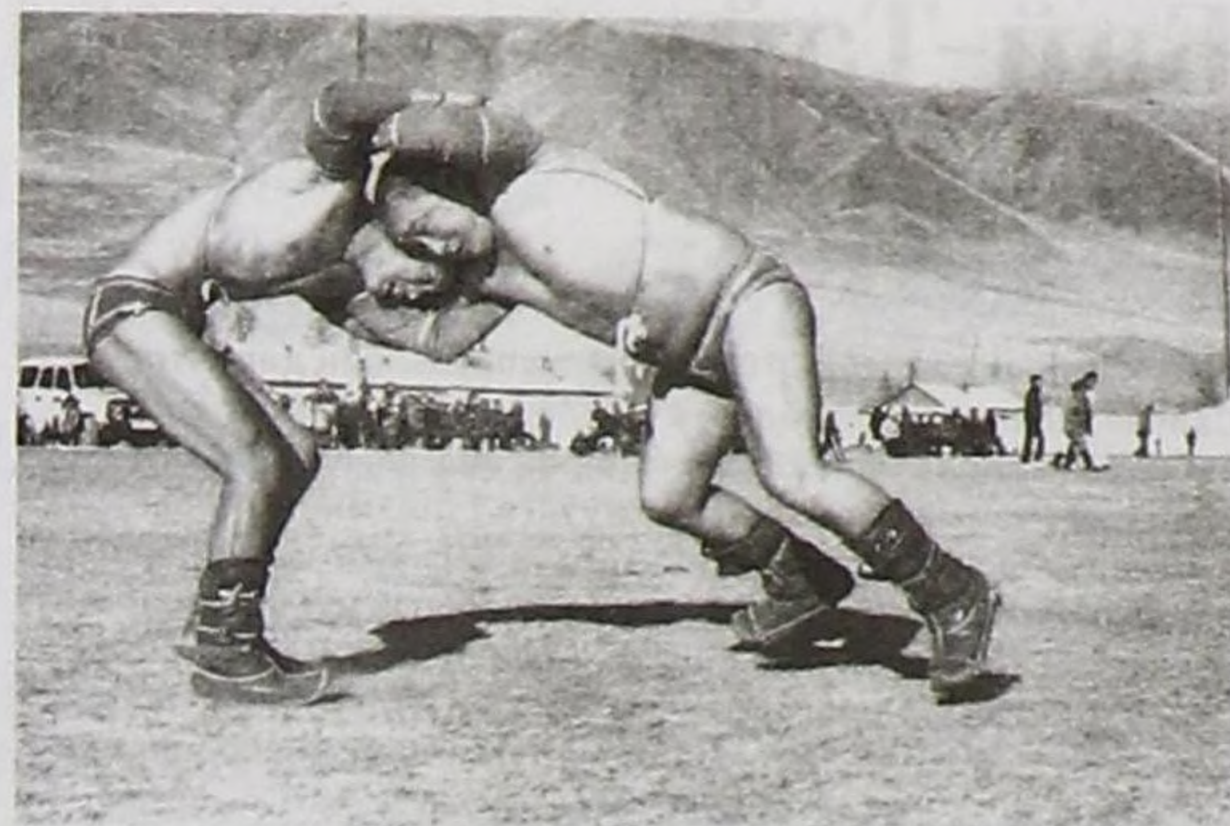
Бир катап кыжын караңгылай бергенде, Дарыжык акый чедип келген. Суурдан шоодайларга далган-тараа сөөртүп үндүрүп олурда, чайындылыг дошке ойлуп кире берген. "Аъдым шанакты үндүр чүткүп чадаан. Шанактан аътты адыргаш, аңгы

баглап кааш, шанакты бодум үндүр тыртып алдым" – деп чугаалап олурганын дыңнаан мен.

Чайгы үеде хей чаъс-чайык болганда, Устүү-Ишкин дажып, тереңней бээр. Ынчан Чамзылыг-Аксынга көвүрүг турбаан. Хемни кежи олурда, аъды кээп дүшкен. Дүшкеш, узун дынындан чедип алгаш, терең сугну колдукка чедир сүзүп чорааш, кежи келгенин база хөөрөп чугаалаар. Шынап-ла, төрүмелинден мөге турганы көскү. Устүү-Ишкин суундан улуг дашты көдүрүп үндүрүп келгеш, оваага салып каан. Сөөлүнде мөгелер ол дашты эмгележип тургаш, деңзиледирге, 272 кил болган. Эрткен-дүшкен чон оваага доктаап, күчүтенниң эккеп салып каан дажын угбас-даа болза, дээп эртип турарлар.

Бодун көөрге, кончуг мөге-шыырак. Аңнап чоруур дээнде, өөнге сейнекти дөгергеш, бичи ыяш хумуң ишти хойтпакты ижинге холужа бээр ыйнаан дээш, ижипкеш чоруптар. Авам чугаалап олурар: "Өгге кирип келирге, хөнекке шай салып бээрге, төндүр ижипкеш, далганны тараа-биле булгап чипкеш, чоруй баар".

Чүгле Сүт-Хөл кожуунда эвес, а бүгү республикада билдингир ат-алдарлыг мөгелерниң бирээзи – Семис-оол Борбак-Хүрең оглу Сарыглар. 1949–1950 чылдарда Кызылга болган улуг хүрештерге 6

катап шүглүп үнген. Бора-Тайгага авам суг-биле кожа чурттап, үнчүп-киржип чорааннар. Боду топтуг-томаанныг, биче сеткилдиг, өрү көрдүмөс кижиге. Хүрешкен мөгелериниң дугайында айтырарга, мөге-шыырак, арга-дуржулгалыг мөге-дир деп тайылбырлай тыртып каар.

Ол чылдарда шүүлген мөгелерни, өске белектерден аңгыда, хол шактары-биле шаңнаар турган. Хол шактары кижиге бүрүзү багланып чорбаан. Суурга Семис-оол акый өөнүң иштинге, уругларынга хол шактарын эккеп бергенин магадап чугаалажырлар.

Өгге кирип келирге, "Мөге болганың чүдел, даай?" – деп айтырарга, чудуруктангаш, билектерин көргүзүптерге ооң салааларының сиирлери адырылгаш, аңгы-аңгы көстүр-ле болгай. Мөге кижиниң улуг салаазы ышкаш чаңгыс калбак сиир көстүр. Ол хире күштүг холдар сегирип алганда, тутканын кайыын салыр. Аъттан ушкаш, бертин бээрге, эмнелгеге рентген аппарадынга хөрзэн тырттырарга, ээгилери тудуш болган деп чон чугаалажыр. Көргөн

эвес, та кандыг хевирлиг тудуш болган.

Республика чергелиг хүрештерге шаңналдыг черлерни ап чораан Суг-Аксы чурттуг мөге Кошкар-оол Ондарның хөрзэн-де эзир чуруу бар. Девип чорда көөрге, эзир ужуп чоруур ышкаш сагындырар.

Бора-Тайгадан Ашак-оол Ховалыг кожуун деңнелдиг хүрештерге доктаамал киржир. Узун шилгедек мага-боттуг, хүрежи бергенде, эгин содаандан тудуп алгаш, силгип-силгип, узун буттары-биле удурланыкчызының буттарындан илбектээш, ойтур идиптер. Кончуг дүрген хүрештиг мөгелер дугайында хөйну бижип болур.

Мөге кижиге уктуг, ада-өг-безин дөзээр деп чугаа бар. Кожуунда улуг маргылдааларга шүглүп чораан өгбелерин салгап алган аныяк мөгелер бар. Олар чүгле тыва хүрешке эвес, а өске-даа хевирлеринге шаңналдыг черлерни ап чоруурлар. "Сүт-Хөл – мөгелер чурту" деп чугаа ам-даа бадыткаттынып турар.

/ Дамдынчап ХОВАЛЫГ,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

«Буревестникке» дыштанылга

Чагытай хөлдүң эринде Тываның күрүне университединиң «Буревестник» деп спортчу кадыкшылга лагеринге эң-не идепкейжи 20 студентиниң дыштанылгасын студентилерниң профэвилел организациязы эрттирген.

Университеттин студентилеринге спортчу кадыкшылга лагери чаңчыл езугаар дыштанылга зоназы болуп турар. Бо чылын 20 студент аңаа дыштаныр аас-кежиктиг болган. Олар бүдүн чыл дургузунда университеттин студентилер активиниң ажылынга идепкейлиг киришкенер. Ол дээрге аңгы-аңгы дээди өөредилге черлериниң аныяктар эвилелдериниң даргалары болгаш төлээлери, студентилер отрядтарының командирлери, чогаадыкчы ансамбльдерниң киржикчилери-дир.

Чайгы дыштанылганың программасында эртенги сула шимчээшкин, спортчу болгаш чогаадыкчы оюннар, квестер болгаш дискотекалар бар. Уруглар хуннуң-не «Чагытай» хөлге эштип, чурукка тырттыржып, хөглүг дыштанып турарлар. Дыштанылга үезинде психологтук тренингилер болгаш мастер-класстар оларга эң-не солун болган.

«Чылдың он айында бис, студентилер, эртем-билиг чедип алыр дээш, кызып өөренип турар бис. Хуннуң-не лекциялар болгаш семинарлар, кежээлерде конспектилер, билеткелдер болгай. А чайгы дыштанылга бистиң эң-не манаарывыс изиг күзеливис-тир. Университе-

дивис бисти дыштандырып, сагыш салып турар-дыр. Ол чүүл бистиң хей-аъдывысты оттуруп, сорул кирип турар» – деп, «Капелька» деп экологтук отрядтын командири Ачыты Сюрюют өөрүшкүзүн илереткен.

/ ТывКУ-нуң парлалга албанының медээзинден.

Бай-Тайга кожуун – туризмниң кавайы

1930 чылдың сентябрь 10-да Шуй школазының директору Салчак Майнының өрээлинге школаның идепкейлиг башкыларын келдирткен. Өрээлче кирип ора-ла, Кенин-Лопсан Монгушту танып кагдывыс. Кожуунга туризмниң эге базымнарының хөгжүлдезиниң, төрөөн чер-чурт шинчилелиниң музейин организаастаарының айтырыын чугаалажыры чыыштың кол сорулгазы болган. Аңаа Бараат Делег-оол, Ким Сарыг-Доңгак, Бадыргы Салчак, Мөрзек Кудурукпай, Маадыр Ооржак, Александр Хирлиг-оол, Салчак Тойлу киришкеннер.

1961 чылдың чазын Бай-Тайга кожуунуң Шуй сумузуңуң Кызыл-Туруг деп черге сургуулдар аразынга эң баштайгы турисчи слёт болуп эрткен. Ооң кол организаастаачысы – Шуй школазы, кол шийтекечилер – башкылар Ким Сарыг-Доңгак, Мөрзек Кудурукпай, Сесимаа Хертек, өөредилге эргелелиниң ажилдакчылары Плаще Салчак, Севек Кусаал-оол дээш оон-даа өскелер. Шуй школазының командазының кежигүннери – Мөге Каң-оол, Кончук-оол Хомушку, Таисия Каң-оол, Олча Далай, Часкал-оол Хертек.

Ол-ла чылда Бии-Хем кожуунуң Ээрбек сумузуңуң Белдер деп черге турисчи слетка III-кү черге төлөпиг болганнар. Команданың удуртукчузу – Ким Сарыг-Доңгак.

Баштайгы турисчи слеттарның даалгалары: даг үнери, карта тургузары, компас-биле ажилдаары, одаг кыпсыры. А бирги болгаш ийиги категорияның Шуй – Ак-Хем-Чиңге-Каът – Чараш-Даш, Маганаты – Дустуг-Хем – Пөштүг-Адыр, Кара-Оюк – Ак-Оюк – Кара-Чода маршруттарына шылгалдаларны эрттирип турган.

/ ТР-ниң алдарлыг башкылары Д.Х. Сүрүн, К.К. Сарыг-Доңгак,

Туризмниң идепкейжи башкылары кожуунуң сумуларына турисчи бөлүктөрнү ажадып, ийи музейни үндөзүп тургускан. 1973 чылда Бай-Тайга кожуунга башкыларның баштайгы турисчи следун өөредилге эргелекчизи Ким Сарыг-Доңгактың удуртулгазы-биле эрттирген.

Туризм – кайгамчык солун болгаш аар-берге спорттуң хевири. Турисчи – кандыг-даа үдө бергелерни шыдажып эртиптер киж. Изиг-соок дивейн, 30–50 кил чүктү чүктээш, бедик арттарны, кадыр кашпалдарны, шапкын хемнерни эртер, хаттыг шуурганны шыдажыр киж.

Шуй школазының доозукчулары республиканың аңгы-аңгы школаларында турисчи бөлүктөрнү тургузуп, ажилдап чоруурлар. Оларга Александр Сүрүн (Кызыл-Мажалык), Орлан Саая (Ак-Довурактың 3 дугаар школазы), Адыгжы Хомушку (Суш), Борис Хомушку (Тээли), Сарыг-оол Бойдулан (Хемчик) хамааржыр. Ат-сураглыг турисчилер Айлаң Сүрүн, Елена Оюн бирги, ийиги, үшкү категорияның маршруттарына үнүп каапканнар.

Дустуг-Хем аржаанын таварыштыр Россияның ырак хоорайларында туристер чылдың-на кээп турарлар.

Амгы үдө «Шуй парыгы» ажиттыг. Аян-чорук таварыштыр ада-өгбелерниң аалдарының хонаштарын болгаш төрөл чонунуң төөгүзүн, ооң чаңчылдарын өөренип база непередери чугула.

/ Шеңне КУЖААН,
«Мөңгүлек» чечен чогаал,
хөгжүм каттыжышкыны-
ның кежигүнү.
Тээли суур.

Тудугжуларның ажылының үнелели кайыл?

Бис Кызыл хоорайның Правобережная кудумчузуңуң 20/1 дугаар бажыңының чурттакчылары бис. «Жилье» компанияга үр чылдарда ажилдап келген тудугжулар-дыр бис. Амгы үдө назы-харывыс улгадып, хүндүлүг дыштанылгаже үнүп, кадыкшылывыс баксырап, арга-шинээвис-даа кошкаан. Хөй кезиивис тудуг адырындан хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Эрги даргавыс В.А. Гавриленко кадыкшылы баксырааш, мөчөөн соонда ооң оолдары Д.В. биле С.В. Гавриленколар ук компанияны удурту бергеннер.

өске-даа албан черлерин, коттедждерни туткан бис. Бистиң кылган тудугларывыс санаттынмас хөй. Үстүндө айыттыг, ыяштан кылган 1 каът ниити чуртталга бажыңында 20 өрээл бар. Ында шупту тудугжулар чурттап турар. «Аварийлиг оран-сава» деп программаже кирип алыр дээш, кайнаар барбаан дээр. Хууда өнчүнү канчап-даа шыдавазын даргалар, депутаттар чугаалаар болду. Ам каяа чурттаар улус боор бис?

Тудугжу дээрге эң-не берге мергежилдерниң бирээзи дээрзин киж бөрүзү билер боор. Бөдүүн тудугжу чоннуң эрге-ажыы турар болгу дег. Ону кым камгалап шыдаарыл? Хөй чылдар дургузунда ажилдап келгеш, кымга-даа херек чок болганывыс ол бе? «Аварийлиг оран-сава» программазынче кирер эргевис бар бе?

/ Правобережная
кудумчузунда 20/1 дугаар
бажыңың чурттакчылары.

Ниити чуртталга бажыңын септеп бээрин дилээривиске, бажың эргижирээнинден септеттинмес, аварийлиг байдалда келген дээрзин чугаалааш, эрте дээр өске чурттаар оран-савадан диленип азы бо чурттап олулар өрээлдерни садып, хуужудуп алырын дыңнаткан болду. Даргалар боттары-даа биске ужуражып келбээн, ол дугайында доктаал-саавыр-даа көргүспээн.

20–30 чылдар дургузунда хоорайда чуртталга бажыңнарын, школалар, уруглар садтары, суд черлери дээш

Башкывыстың деткимчези

Тываның чогаалчылар эвилелиниң ажил-чорудулгазы элээн шапкынчаан. Бо чогаадыкчы ажилда аныяк чогаалчыларның үлүг-хуузу база улуг.

Аныяк чогаалчыларга орукту ажадып, чогаал оруунче деткимчени көргүзүп чоруур башкывыс, Тываның чогаалчылар эвилелиниң даргазы Сайлыкмаа Комбунуң ажилын демдеглевес аргажок. Чогаал, шүлүктөрүн делегей четкилеринге, солуннарга парладып, боттарының хуузуна чоруп турган чогаадыкчы аныяктарны чаңгыс черге чыып, шүлүк, чогаалдарына сайгарылгаларны кылып, өөредилгелерни эрттирип тургаш, номнарын үндүреринге улуг дузаны чедирип чоруурунга өөрүп турар бис.

Социал четкилерде «Шүлүктөрүм аялгасы», «Алдын бийир», «Мөңгүн бийир» деп шүлүк бижиригге сонургалдыгларның чечен чогаал каттыжышкыны ажиттынып, республиканың бүгү булуңнарындан хөй киж кирип, бот-боттарындан өөренип, бижи чоруурлар. Сайлыкмаа Салчаковна бо чүүлду үезинде эскерип, оларны деткип, Чогаалчылар эвилелинче кирип аргазын көрүп турар. Чогаадыкчы аныяктарның аразындан эң-не кызымак, чүткүлдүг, уран талантылыгларны чогаалчы деңгелинче үндүрүп

турары дээрге-ле башкының тыва дылывыс дээш, Тыва чуртувустуң чечен чогаал ажылының сайзыралы дээш кызып чоруурун херечизи.

«Алдын бийир» чечен чогаал каттыжышкынының чыыжына келгеш, шүлүк бижиригге сонургалдыгларга: «Силерниң уран талантыңар бар-дыр. Ынчангаш черле ара доктааваңар, бижиңер-ле бижиңер. Бижээн шүлүктериңерни катап-катап сайгарыңар» – дээн чагыс-сүмези оларга дыка улуг бүзүрелди болгаш бурунгаар базымнары берген.

Сайлыкмаа Салчаковна социал четкилерде ажиттыг чечен чогаал каттыжышкынының кежигүннеринге арга-сүмезин берип, оларның номнарын үндүреринге дузалажып, редакторлап берип чоруур.

Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери апарган, «Алдын-Бийир» чечен чогаал каттыжышкынының бо эрткен ийи чыл дургузунда 20 ажыг номнары үнген. Ам-даа номнарын үндүреринге белеткеп турар аныяк чогаалчылар бар. Чамдык аныяк чогаалчыларның чараш шүлүктери ырылар болуп хуула бергени чоргааранчыг. Башкывыстың ачызы-биле орус дылдан очулгаларны, редакторнуң, корректорнуң ажилдарын кылып, өөренип турар бис.

Башкывыс Сайлыкмаа Комбуга биске арга-сүмезин берип, чогаал оруунче эдиртип чоруурунга өөрүп четтиргенивисти илередип, дараазында алдын-бийиржи, аныяк шүлүкчү Аяс Санчай-оолдуң одуругларын башкывыска бараалгаттывыс.

Чедиишкинче углап кагды

Херээжен чон аразындан анаа звес – Херелденген ёзулуг-ла эртиневис.

Даштындан-на хүннээркти сагындырган, Даң хаяазы дег ишти-хөңнү чайыннаан!

Ава Тыва ховар каазы сиңген ышкаш, Алыс четче сөстөр-биле чуруттунмас. Чүдөн артык каасталгазы чүрээнде-дир – Чүгле ону өттүр көргөн улус билер!

Биче болгаш бөдүүн сеткил хойлап алгаш, Бисти чайгаар сорунзалай чыыра тырты. Чечен чогаал ораныңче уштап-баштааш, Чедиишкинче, сайзыралче углап кагды.

/ «Алдын-Бийир» чечен чогаал каттыжышкынының аныяк чогаалчылары.

Центр офисной мебели «Селера»

РЕКЛАМА

предлагает:

кабинеты руководителя,
наборы для персонала, кресла, стулья,
компьютерные столы, вешалки, сейфы
и металлические шкафы, жалюзи,
светильники, канцтовары

Сборка и доставка по городу — бесплатно.
Доставка в районы республики.

Сотрудничаем со строительными организациями

г. Кызыл, ул. Ровенская, 3. С 9 до 18 часов, в субботу с 10 до 16 часов.
Выходной день — воскресенье. Телефоны: 5-15-40, 5-07-55. РЕКЛАМА
E-mail: selera-T@mail.ru

ГАУ РТ "ИД "ТываМедиаГрупп" ИНН 1701062430

реклама

Музыкальная передача "От Бсей души"

ПЕРЕДАЧА ВЫХОДИТ КАЖДЫЙ ДЕНЬ

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru

2500 руб.

8(394-22) 2-18-10,
8-923-267-0749

Акция действует:
с 01 июля по 31 августа 2023г.

3500 руб. — 1 песня
— 6 фото
до 70 слов

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб. (12+)

АЛДЫН, МӨҢГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨҢГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
"ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ"

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАҢТ.
8-923-338-9188

РЕКЛАМА

ЦЕНТР ПОСУДЫ И ТЕКСТИЛЯ

ОТКРЫТИЕ
20 мая

**ПОДАРКИ НА
300 ТЫСЯЧ**

скидки до
50%

Сковороды
от 199

Мантоварки
от 999

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ, 112

ТЕЛЕФОН ДЛЯ ЗАКАЗА:
8(394-22)3-33-22

г. Кызыл, ул. Красноармейская, 100, каб. 309.

**ВЫДЕЛИ
СЕБЯ ИЗ
ТОЛПЫ!**

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:

**ПЕЧАТЬ НА
ОДЕЖДЕ**

2500 Р.
ХУДИ
+печать

599 Р.
ФУТБОЛКА
+печать

**ЛЮБЫЕ
ЦВЕТА**

Реклама 12+

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун» Республики Тыва извещает о предоставлении земельного участка по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Шеверлер, д. 9, с кадастровым номером 17:01:0402002:146, вид разрешенного использования: для индивидуального жилищного строительства, общая площадь 1263,0 кв.м.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования и размещения данного извещения в соответствии Земельного Кодекса Российской Федерации граждане, заинтересованные в предоставлении для указанных целей земельных участков вправе подавать заявления о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды по адресу: 668010, Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул. Комсомольская, 19, каб.222, лично или почтовым отправлением.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация муниципального района «Кызылский кожуун» сообщает о возможности предоставления земельного участка в аренду из земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Кызылский район, СНТ «Дар», ул. Буянный, д. 68, с кадастровым номером 17:05:1702001:3715, с площадью 930,0 кв.м., с разрешенным использованием — ведение садоводства.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение 30 дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения (дата окончания приема заявлений — последний день указанного срока), необходимо подать письменное заявление по адресу: РФ, Республика Тыва, Кызылский кожуун, пгт.Каа-Хем, ул. Таежная, д.20.

ООО «ЭНЕРГОСТРОЙ» СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

Машинист автокрана ХСТ-25, г/п 25 т
Машинист тяжёлого гусеничного крана ДЭК-251.
Бригады: плотников, бетонщиков, отделочников.
Начальник ПТО
Инженер ПТО
Мастер СМР
Сварщики, газосварщики.
Разнорабочие

Тел: 89133515140, звонить в рабочее время.
Или по адресу ул. Колхозная 2а

Утерянный аттестат об основном общем образовании №01724008820540, выданный 18 июня 2022 г. МБОУ СОШ №2 г. Ак-Довурака на имя Хертека Эр-тине Викторовича, считать недействительным.

Дөгээ дагда дыштанылга шөлү

Июль 24-те Дөгээ дагның кырында Будда бурганның тураскаалының девискээринге дыштанылга шөлүнүн байырлыг ажыдышкыны болган. Ол шөлү «Чурттаарынгга таарымчалыг хоорай хүрээлеңи» деп федералдыг төлөвилелдин акшаландырышкыны-биле туткан.

Хөй-ниитиниң дыштаныр черин брусчатка-биле шыпкаш, кылаштаар оруктарны кылган, ол ышкаш дыштанып олурар сандайлар, бок октаар урналарны, беседкаларны ында тургускан.

Ооң байырлыг ажыдышкынынга Тываның Чазааның Даргазының оралакчызы Александр Брокерт, регионун тудуг яамызының ажылдакчылары, «Восток» КХН-ниң төлээлери база Буян Башкы киришкен.

2022 чылда «Чурттаарынгга таарымчалыг хоорай хүрээлеңи» деп федералдыг төлө-

вилелдин бадылаашкыны чоруп турарда, бо төлөвилелди республиканың чурттакчылары шилип алган.

/ Бистиң корр.

| ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН |

Чоргаараар мен

Энерелдиг эне назын
Эжиин ажып,
Эгин кырында үнүп келген
Эргим кижиги Өнермаа

Тес-Хем кожуунун Берт-Даг сумузунга хөй чылдарда ажылдап каан, Советтер ажылының хоочуну, Күш-ажылдың хоочуну, Берт-Даг сумузунун хүндүлүг хамаатызы аттарның эдилекчизи. Өнермаа Баранмааның даараныр, аргыттынар дээш кылбас-тутпас ажылы чок. Хоочун амгы үеде Кызыл хоорайның оң талазында дачазында улуг чаагай огородунда шупту ногаа, чимисти тарып өстүрүп олурар. Күзүн 15–20 шоодай картофельди ажы-төлү-биле ажаап үлежирлер. Арат-ооловна ногаази-биле янзы-бүрү салаттарны дузап, вареньелерни кылгаш, ажы-төлү, уйнуктарынга белеткеп чедиштирер эне. Ажы-төлү күш-ажылдың аңгы-аңгы

адырларында ажылдап чоруурлар. Ава-эне бистиң Тывада 3 кыс ийистерниң Быжынды, Улашкы, Чамашкы (шола аттары) оларның хүндүлүг кырган-авазы болганынга дыка чоргаараар мен. Олар ам студентилер. Хүндүлүг эне Өнермаа Арат-ооловна Баранмаага быжыг кадыкшылды, чиик-сергек, омак-хөглүг узун назынны күзээлиңер!

/ Тамара ШИНИК.
Тес-Хем кожуун,
О-Шынаа суур.

| СПОРТ |

Арзылаң мөгениң чырык адынга тураскааткан хүреш

Тываның Арзылаң мөгези Ким Седен-оолдун чырык адынга тураскааткан республика чергелиг хүреш маргылдаазы Өвүр кожуунун төвү Хандагайтының Доржу Казакин аттыг стадионунга болуп эрткенин сумунун чагырга чери дыңнаткан.

Шыырак дээн 64 мөгениң ачыр-дачыр тудушканының түңнелинде Арзылаң мөгө Айдың Монгуш (Улуг-Хем) шүглүп үнген. Кожуун чергелиг Начын мөгө Кежик Шыырап (Чаа-Хөл) үжүрлөшкен. Үшкү-дөрткү шаңналдыг черлерде Чаан мөгө Сайын-Белек

Түлүш (Тес-Хем) биле Начын мөгө Бады-Маадыр Самдан (Улуг-Хем).

Ким Седен-оолдун ада-иези Светлана Очут-ооловна биле Юрий Тюлюшовичиге база өөнүн иштинге онзагай спортчу хемчегни эрттиргени дээш, өөрүп четтиришкени бижикирин Өвүр кожуунун чагырга чериниң удуртулгазының мурнундан тывыскан.

Республика чергелиг хүрешти Ким Седен-оолдун чоок кижилери бедик деңнелге эрттирген. Өвүр кожуунун чону алдар-аттыг мөгезиниң чырык адын сактып, чоргаарланып чоруурлар.

/ Бистиң корр.

Сурдолимпийжилер киржир

Башкортостанга июль 23-те эгелзэн «Кады бис. Спорт» деп сурдолимпийжилерниң чайгы оюннарынга делегейниң 30 аңгы чурттарындан спортчулар киржип турар.

Россияның чыынды командазының составында Тываның спортчулары база бар: Дженни Чамыян (дзю-

до), Экер Сат (хостуг хүреш), Бойгал Айлак (самбо), Чаяна Ооржак (дзюдо), Чечек-оол Дувендей (самбо) база Эрти-

не Тулуш (хостуг хүреш).

Сурдолимпийжилерниң делегей чергелиг чайгы оюннары август 2-де доостур.

«Кады бис. Спорт» деп сурдолимпийжилерниң чайгы оюннары – делегейде 2023 чылда эң-не улуг спортчу болушкуннарының бирээзи. Бо улуг маргылдаа Уфа хоорайның 13 спортчу объектилеринге болуп.

/ Тываның спортчу хемчеглер албанының медээзинден.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиа групп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
кабт 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация техно-
логиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федерал-
дыг албанның Енисей эргелели
«Шын» солуну 18.10.2022 чылда
бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тыг саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадыглары дээш
авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солунун сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
3085 кезек

2023 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУНУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10